

İncelemeler :

Kuman - Kıpçak Bilmeceleri Üzerindeki Araştırmalar

Yazan : Doç. Dr. M. Kemal ÖZERGİN

XI. yüzyılın ortalarından başlamak üzere, yeni bir boylar göçü ile Doğu Avrupa bozkırlarına birbiri arkasından iki Türk boyu daha geldi. Kuzeydoğu Türkiستان'da yaşayan "Kumanlar", Çin'deki Kara-kıtaylar'ın baskısıyla batıya yönelmiş, onlardan kısa bir süre sonra da, yukarı İtiş yöresinde bulunan "Kıpçaklar" yola çıkmışlardı. Uzun süren göç sırasında, aralarında yol üzerinde buldukları bazı Peçenek ve Uz uruklarını da alan bu iki boy, sonunda Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkırlar (=Kıpçak bozkırı), merkez olmak üzere, bir boylar -birliği devleti kurdular. Bu devlet, bölgenin tarihinde kuzeyde Rus knezliği, batıda Macar kralığı ve güneyde Bizans İmparatorluğu ile mühim siyasî-askerî münasebetlerde bulundu ve 1225'lerdeki Moğol akınları sırasında çöktü. İstila devresinin ilk ezikliği geçtikten sonra, yeni kurulan Altın-ordu devleti içinde, yarı-bağımsız bir hanlık olarak bir süre daha tarih sahnesinde kaldılar.

Kuman - Kıpçak kültürüne ait, elimizde ki en eski yâdigâr, "Codex Cumanicus (Kuman külliyyatı)" adı verilmiş bir elyazmasıdır. XIV. yüzyılın başlarında ve bir görüşe göre Macaristan'ın doğu kesiminde, başkasına göre Kırım yöresinde meydana getirildiği tahmin edilen bu eserin, aslında Kuman - Kıpçaklar arasında hıristiyanlığı yaymak için çalışan Alman ve Venedikli fransiskan keşişleri kalemıyla ayrı-ayrı yazıldığı bilinir. Bununla birlikte, bu iş için hazırlanmış elyazmasında, dil (Kıpçak türkçesi sözlüğü ve dilbilgisi notları) ve halk edebiyatı (atasözler, bilmeceler, bir kaç hıristiyan ilânisi ile müzik parçası ve duâ çevirileri ile ilgili değerli derlemeler) bulunuyor. Bütün bu malzeme, Kuman - Kıpçak boyları kültürünü oldukça aydınlatan pek değerli bilgiler sağlamaktadır.

Elyazmasında, Venedikli bir keşişin lâtin yazısıyla derlediği metinler 55 yaprak, Alman keşişlerin derlediği gotik yazılı kısım ise, 27 yaprak tutar. Her iki defter, yine aynı yüzyıl içinde birleştirilmiş ola-

rak, bugün Santa Marcus kütüphanesi (Venedik) 'nde bulunuyor. Codex Cumanicus'daki derlemeler, çağının yetersiz ve tutarsız imlâsıyla yazıldığı için, metinlerin kendi fonetigine uyan şekli elde etmede pek çok güçlüklerle karşılaşmaktadır. Sözü edilen derleme, önce Macar bilgini Géza Kuun tarafından yayımlanıp lâtinceye çevrilmiştir (1). Aynı elyazmasının tipkibasımı ile dikkatli bir sözlük dizinini daha sonra Danimarkalı türkolog Kaare Grönbech yaptı (2).

Bilmecelerin Türk toplumunun edebiyat folkloru içinde ayrı ve mühim bir yeri vardır. Bu, müşterek zekâsından doğduğu toplumun, kendi görüş tarzını anlatmak üzere, günlük hayat, çevre ve eşyayı manzûm yahut yarı-manzûm kalıplar içinde ve belli kavramlar ile tarif ederek soran bir zekâ oyunudur. Zekâ oyunu gelenek ve şeklinin Türk toplumunda pek eski bir geçmişi olmalıdır. Nitekim, Türk dünyasının daha XI. yüzyılda varlığı bilinen bilmecelerinin, şimdilik en eski örneklerini (46 bilmeceler), yukarıda tanıtılan Codex Cumanicus'da bulmaktayız. Kuman-Kıpçak bölgesinin bu bilmeceleri, elyazmasının ikinci bölümünde bir yaprağı önlü-arkalı dolduruyor (60 a—b yp).

Codex Cumanicus'da bulunan ve elimizdeki en eskilerini teşkil eden Kuman-Kıpçak bilmecelerinin tam bir cedvel, cevap sözcüğü ve şekil özellikleriyle aşağıda gösterilmiştir

- (1) Köbelek (= kelebek) (dörtlü, aa?a)
- (2) Kına (dörtlü, aa?a)
- (3) Işık (= ağaçlı dağ) (tek satır)
- (4) Uru (= tahlı kuyusu) (ikili, aa)
- (5) ... (= yıldızlar ?) (ikili, aa)
- (6) Yumurtka (tek satır)
- (7) (cevapsız) (dörtlü, abab)
- (8) ... (dörtlü, abab)
- (9) uzu...? (ikili, ab)
- (10) Turna (ikili, aa)
- (11) Kuş süt (= yokluk) (dörtlü, aaaa)
- (12) ... — ...? (dörtlü, aabb)
- (13) Tin (= ruh) (dörtlü, abce)
- (14) Kağ bile balık (dörtlü abed)

ARAŞTIRMALARI

- (15) Karıng yav (=
  - (16) Etikden beş b
  - (17) Tülkü eigin
  - ii, aa)
  - (18) Töve (= deye
  - (19) Kereş (= y
  - (20) Tünglük ?)
  - (21) Khuun (= k
  - (22) Tünglük ?)
  - (23) Sırık (= ol
  - (24) Üzengî (ikil
  - (25) Khamış (tel
  - (26) Khamış başı
  - (27) Kirpi (tek
  - (28) İlan (= yile
  - (29) Bıçak (ikil
  - (30) Kök bile
  - (ikili, ab)
  - (31) Koy bogu
  - (32) Kuyas—ay—
  - neş...). (ikili, ab)
  - (33) Bey kulunle
  - aa)
  - (34) İt (ikili, a
  - (35) Us (= akıl
  - (36) Ot (= ateş
  - (37) Bıçak bile
  - (38) Keme (=
  - (39) Eşik (= k
  - (40) Eşik (= k
  - (41) Khoz (= c
  - (42) Kuymuş
  - abcded)
  - (43) Kirpi (ik
  - (44) Tutgan ki
  - (45) Bezergen
  - abcd)
  - (46) Yıl kelgen
- Şimdiye kadar "Kuman" diye Kıpçak bilmecelerinde hem dil ve her harflerinden çok diller, bir kere deki en eskilerden sonraya XIX. yüzyıl Sonra üzerindeki bir sayıda oluşturma" için es bilmeceler nadedir. Nite

Bilmeceler

ÖZERGİN

lığı (Vene-
Cumanicus"
z ve tutar-
metinlerin
le etmede
lmaktadır.
ar bilgini
ip lâtince
asının tı-
dizininl.
log Kaare

edebiyat
bir yerli
doğduğu
anlatmak
ayı man-
ir içinde
k soran
gelenek
eski bir
dünya-
bilinen
irnekleri-
in Codex
an—Kıp-
yazması-
önlü—

elimiz-
uman—
vell, ce-
aşağında

2a)

b)

c)

- (15) Karıng yav (= iç yağı) (dörtlü, aaba)
 (16) Etikden beş barmak (tek satır)
 (17) Tüllükü cigin (= tilki kuyruğu) (iki-
 aa)
 (18) Töve (= deve) (ikili ?, ab)
 (19) Keregi (= yurt çatısı) (tek satır)
 (20) Tünglik ? (ikili, ab)
 (21) Khuun (= kavun) (tek satır)
 (22) (Tünglik ?) (ikili, aa)
 (23) Sırık (= olta) (ikili, ab)
 (24) Üzengi (ikili, ab)
 (25) Khamış (tek satır)
 (26) Khamış başı (tek satır)
 (27) Kirpl (tek satır)
 (28) İlan (= yılan) (tek satır)
 (29) Bıçak (ikili, aa)
 (30) Kök bile yıldız (= Gök ile yıldız)
 (ikili, ab)
 (31) Koy bogu (= koyun pisliği) (tek satır)
 (32) Kuyas—ay—yıldız—(tang ?) (= gü-
 neş...) (ikili, ab)
 (33) Bey kulunlagan (= kulunlama) (ikili,
 aa)
 (34) İt (ikili, aa)
 (35) Us (= akıl) (ikili, ab)
 (36) Ot (= ateş) (ikili, aa)
 (37) Bıçak bile bilegü (dörtlü, aaaa)
 (38) Keme (= gemi) (tek satır)
 (39) Eşik (= kapı) (tek satır)
 (40) Eşik (= kapı) (tek satır)
 (41) Khoz (= ceviz) (ikili, ab)
 (42) Kuymıç (= kuyruk kemiği) (altılı,
 abcdd)
 (43) Kirpl (ikili, aa)
 (44) Tutgan kişi (= esir) (altılı, abbbcc)
 (45) Bezergen (= bezirgan) (iki dörtlü,
 abcd)
 (46) Yıl kelgen — Kaz (dörtlü, abab)

Şimdiye kadar eksik bir deyimle, sadece
"Kuman" diye adlandırılmış, bu Kuman —
Kıpçak bilmeceleri külliyyatı, gerçekten
hem dil ve hem de halk edebiyatı bakım-
larından çok değerli bir derlemedir. Bun-
lar, bir kere Türk bilmecelerinin elimiz-
deki en eskileridir. Tarih sırasıyla onlar-
dan sonraya ait bulunanlar ise, ancak
XIX. yüzyıl ortalarında toplanmışlardır.
Sonra üzerinde çalışmaya imkân verecek
bir sayıda olmaları, "karşılaştırmalı araş-
tırma" için eşsiz değerdedir. Külliyyattaki
bilmeceler nadir değil, sık söylenenlerin-
dendir. Nitekim, karşılaştırmalı yolunda

yapılmış bir araştırmada, hemen hepsinin
çağımız Türk toplumlarında da bilindiği
görülüyor. Bunlar bir de şekil bakımından
ve bu şeklin bütün Türk dünyası'ndakilere
uyması bakımından da önemlidirler. Codex
Cumanicus'un bu değerine rağmen, onda
derlenmiş metinler, yukarıda belirttiğim
üzere, yetersiz bir imlâ ile kaleme alın-
mış bulunmalarından dolayı, diğerleri gi-
bi bilmeceler de doğru okuma ve anlam
verme bakımından, henüz kesin şeklini
alamamıştır. Gerek kuzeydoğu türkçesinin
en eski metinlerinden biri olması, gerek
bu kusurlu imlâsından dolayı, bilmece kül-
liyyatı bir kaç dilbilgini tarafından ele alın-
mış ve metinlerin doğru okunması yolun-
da bazı görüşler de ileri sürülmüştür. Bu
bilginlerden Batılılar ve yayımları, sıray-
la şunlardır :

1. W. Radloff : "Das türkische Spra-
chmaterial des Codex Cumanicus".
Mémoire de l'Academie de St. Peters-
burg, 7 eme série, XXXV, nr. 6
(1887). 132 sa.
2. Willy Bang : "Über die Rätsel des
Codex Cumanicus". SBPrAkW, XXI/1
(Berlin 1912). 334—353). sa.
3. J. Németh : "Die Rätsel des Codex
Cumanicus". ZDMG, LXVII (1913).
577—608. sa.
4. A. N. Samoyloviç : "K istorii i kriti-
ke Kodeks Kumanikus". Doklady Ak.
Nauk SSSR, Ser. B (1924). 86—89. sa.
5. S. E. Malov : "K istorii i kritike o
Kodeks Kumanikus". Izv. Akad. Na-
uk SSSR, (1930). 348). 375. sa.
6. J. Németh : "Zu den Rätseln des Co-
dex Cumanicus". Körösi Csoma Ar-
chivum, II (1930). 366—367. sa.
7. A. Kurişcanov : "K izuçeniyu ko-
manskikh zagadok". Vopr. İst. i Di-
al. Kazakhs. Yaz. II (Alma—ata
1960). 167—176. sa.
8. Andreas Tietze : The Koman riddles
and Turkic folklore, California 1966.

Türkiye'de ise, bildiğime göre, Kuman—
Kıpçak bilmecelerini, ilk önce Necib Asım
Yazıksız tanıttı ve yedi bilmecenin met-
nini verdi (3). Daha sonra Abdülkadir
İnan, bir yazısında bunları ele aldı (4).

Bir de Şükürü Kurgan. W. Bang'ın yukarıda anılmış makalesinden alarak, Kuman - Kıpçak bilmecelerinden bahsetti ve on altısının metni ile Türkiye türkçesine çevirisini verdi (5).

Codex Cumanicus'daki bilmeceler üzerine eğilen sekizinci Batılı dilbilginini Andreas Tietze, şimdiye kadar bir dilci olarak Türk dilinin daha çok Osmanlı alanındaki titiz ve istifadeli araştırmaları ile tanınmıştır. Kuman—Kıpçak bilmeceleri konusunda, 1960'da ilmi iki tebliğinden sonra, "Kuman bilmeceleri ve Türk-dilli folklor" adını taşıyan yeni eseri (6) ile değişik bir alanda, tarihi Türk dili bilgisi ve Karşılaştırmalı Folklor Araştırması alanlarında karşımıza çıkmıştır. A. Tietze, Amerika'ya göç etmeden önce, İstanbul Üniversitesi'nde bulunuyordu. Şimdi ise orada, California Üniversitesi'nin Şarkiyat bölümü başkanıdır.

A. Tietze'nin çalışması üç kesim sayılabilir. Bunların ilki, "Giriş (Introduction)" bölümüdür (ix — xiv, sa.). Dilci, bu kısımda başlıca dört husus üzerinde duruyor: (a) Kuman bilmeceleri üzerinde önceki çalışmalar (bunları kısaca tanıtıyor) (b) Kuman bilmecelerinin umumi Türk bilmeceleri ile olan ilgisi (bunlar da; zaman, yer, din, siyasi sınır ve alan uzaklığına rağmen aralarında birlik bulunduğunu, aynı kökten çıktıklarını, Kuman — Kıpçak bilmecelerinin bu kökün elimizdeki en eski örnekleri ildiğini belirtiyor...), (c) Kuman bilmecelerinin şekil özellikleri (sıtır sayısı kafiye dizisi, hece sayısı, cevap şekli, konular vb, bunların çağdaş şekillere uygunluğu...), (d) Eserin elyazmasındaki yazısı ve onun çeviri—yazı işaretleri (elyazmasının kendi imlâsı ve bunun araştırma-daki karşılıkları vb.)

Eserde, kesimlerin ikincisi asıl "Bilmeceler (The Riddles)" e ayrılmıştır (1—140. sa.). Burada, Kuman—Kıpçak Türkleri'ne âit olup, Codex Cumanicus'da derlenmiş bulunan 46 tane bilmecenin metni tek—tek ele alınmıştır. A. Tietze her bilmecenin, kendinden önce teklif edilmiş okuma ve anlam verme şeklini naklettikten sonra, derlenmiş Türk bilmeceleri arasındaki benzerlerini tesbite çalışmış ve böylece doğruya en yakın olduğunu kabul

ettiği metni ortaya koymaya çalışmıştır. Metin karşılaştırmalarında Türk dünyası'ndan Altay, Azerbaycan, Başkır, Çuvaş, Gagavuz, Hakas, Kaç, Kara—kalpak, Karayım, Kazak, Kazan tatarı, Kırgız, Kırım Osmanlı, Kırım tatarı, Kumandin, Mişer tatarı, Nogay, Nogaybek, Osmanlı (Türkiye anlamında), Özbek, Sagay, Sarı—uygur, Şor, Türkmen, Tuva, Yakut ve Yeni—uygur topluluklarının bilmeceleri kullanılmış ve eşleri ortaya konulmuştur.

"Bilmeceler"den sonra, eklerdiyebileceğimiz üçüncü ve son kesim geliyor (141—160, sa.). Bu bölümde ise önce, bilmecelerin A. Tietze tarafından yapılmış İngilizce çevirilerinin toplu bir cedveli (Table of Translations, 141—146, sa.), ondan sonra ikinci metin bölümünde kısaltmayla gösterilmiş bilmece araştırma ve derlemelerinin tam bir listesi (Works cited in abbreviation, 147—150, sa.) geliyor. Bu kısımda, Türk dünyası'nın bilmece derlemelerine ait zengin bir bibliyografya verilmiştir. Bunların arkasında artık iki dizin vardır: birincisi bilmece metinlerinde bulunan Kuman—Kıpçak türkçesi sözcüklerin (352 sözcük) dizini (Index of Koman words, 153—156, sa.) ve ikincisi gerek Kuman—Kıpçak bilmecelerinin, gerek karşılaştırmada ele alınmış diğer bilmecelerin karşılık sözcüklerine göre hazırlanmış bir dizini (Index of Riddle answers, 157—160, sa.) dir.

Codex Cumanicus'da yetersiz imlâ ile tesbit edilmiş bilmeceleri ele alan A. Tietze, bu çalışmasında metinleri tek—tek inceleyen, kendinden önce ileri sürülmüş onarma ve anlam verme şekillerini de gözden geçirdikten sonra, asıl Türk dünyası'nın zengin bilmece külliyyatından derlenebilmiş, eş, benzer, yakın veya şekilce ilgili bütün bilmecelerle karşılaştırıp, bir çeşit "metin tesisi" gibi, doğru şekli bulma yolunda sağlam adımlar atıyor. Böylece tarihi dilbilgisi yardımıyla bazı görüşler ile sürme yerine, daha inanılır, daha gerçek belgelerle her metnin köküne yaklaşıyor.

Şimdiye kadarki eserlerinden bilinen dik-kati ve titizliği ile bu konuya eğilen A. Tietze, onu daha ileri götüren bir inceleme ortaya koymuştur. Bilmece külliyyatını

böyle yer bu araştı "Karşılaş lunda da eserdir (yanında, —Kıpçak sının tıpl mühim b liyatın so Kaz), ik miydi?

A. Ti ri, Türk ni bir y nemiş ol Kıpçak l bilginleri dilbilgisi rinde şin malar gö yı onarı di. Halb denenmi landığı ması" d içtimal şılan ko dığı tak "Benzet için de, birbirinc leri pek dalanılı laşılmay için, ara lardan ihtiyacı geniş b topluluk ka, saft resini y saklaya yeryüzü O halde limler malarda için, yi fâde ed arasınd burada çeği bü dir.

ıştır.
ası'n-
ıvaş,
Ka-
ırım
fişer
Tür-
uy-
ni-
ulla-

ece-
1-
ele-
izce
of
nra
gös-
ele-
bb-
ki-
ne-
ril-
zin-
ju-
le-
an
ek
ur-
uş-

le
e,
e
iş

böyle yeni bir görüşle ele alın araştırıcının bu araştırması dil alanında olduğu kadar, "Karşılaştırmalı Folklor Araştırması" yolunda da gerçekten istifadeli ve örnek bir eserdir (7). Ancak eserin bütün olgunluğu yanında, söz konusu elyazmasının Kuman—Kıpçak bilmecelerini toplayan iki sayfa-sının tıpkıbasımını vermemesi, basit fakat mühim bir eksiklik sayılabilir. Bir de, külliyatın son bilmecesi (nr. 46. Yıl kelgen ve Kaz), iki ayrı parça olarak düşünülemez miydi?

A. Tietze'nin araştırmasının asıl değeri, Türk dili ve halkbilgisi alanlarında yeni bir yolu, galiba ilk önce, başarıyla denemiş olmasıdır. İmlâsı kusurlu Kuman—Kıpçak bilmeceleri ele alındığında, önceki bilgilerin yaptığı gibi, Türkçenin tarihî dilbilgisi ile Kuman—Kıpçak türkçesi üzerinde şimdiye kadar yapılmış bütün çalışmalar göz önünde tutularak, kusurlu imlâyı onarıp "metni tesis" yolu düşünülebilir. Halbuki bu araştırmada başka bir yol denenmiştir. Bu, Batılı bilgilerin sık kullandığı "Karşılaştırmalı Folklor Araştırması" dir. Bilindiği gibi, toplumu ele alan içtimâi bilimlerin hepsinde, üzerinde çalışılan konunun bazı unsurları yetersiz kaldığı takdirde, onlar "Karşılaştırma" ve "Benzetme" yollarıyla incelenir. Bu iş için de, çeşitli milletlerin, hatta yeryüzünün birbirinden çok uzaklardaki ve üstelik kökleri pek ayrı toplulukların verilerinden faydalanılır ve eksik unsurlar bütünlenip, anlaşılmaya çalışılır. Halbuki Türk dünyası için, araştırmalarda böyle yabancı toplum-lardan Benzetme veya Karşılaştırmalar'a ihtiyaç yoktur. Bugün Avrasya'nın pek geniş bir alanında yayılmış bulunan Türk toplulukları arasında, kendi içtimâî tabaka, safha ve değişmelerin hemen her devresini yaşayan, çeşitli unsurları yer—yer saklayanları bulunmaktadır. Bu imkân yeryüzünün başka milletlerinde yoktur. O halde, Türk topluluklarında içtimâi bilimler açısından yapılacak bütün araştırmalarda, Karşılaştırma ve Benzetmeler için, yine diğer Türk topluluklarından istifade edilmeli ve aranılan unsurlar onlar arasında incelenmelidir. İşte, A. Tietze'nin burada üzerinde durulan çalışması, bu gerçeği bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/110

Yedi—Sekiz yüzyıl öncesine âit Kuman—Kıpçak bilmecelerinin, çağımızdaki dağınık Türk topluluklarında bilinenlerle karşılaştırılması ve elde edilen sonuçlar, Halkbilgisi'nde olduğu kadar, asıl içtimâi bilimlerin bütün alanlarında dikkat edilmesi gerekli bazı gerçekleri de ortaya çıkarmıştır. İçtimâi bilimlerde üzerinde durulacak her konu, dil alanında olduğu gibi, Avrasya'da yaşayan bütün Türk topluluklarının verileriyle ele alınmalıdır. Artık bundan böyle, Türk halkbilgisi'nin bütün konularında yapılacak araştırma ve incelemelerde, yaygın Türk dünyası'nın her topluluğunda aynı hususdaki derlemeleri de göz önünde tutmak, bunları Karşılaştırma veya Benzetme yoluyla inceleyerek sonuca varmak, kaçınılmaz bir bilim zorunluğu hâlinindedir.

(1) Géza Kumun : Codex Cumanicus. Bibliotheca ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapestini 1880.

(2) K. Groenbech : Codex Cumanicus. Copenhagen 1936. "Monumenta linguarum Asiae Majoris. I"; Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. København 1942 (tanıtma : Saadet Çağatay : "Codex Cumanicus sözlüğünün başlığı dolayısıyla". DTCF Der., II/5 (1944). 759—772).

(3) Necib Asım : "Kıpçak türkçesine dair". Dâr. Edebiyat Fak. Mecm., 1/4 (Eylül 1332), 380—388, iki levha.

(4) İnan : "Codex Cumanicus bilmecelerine dair". Kopuz, 1/3 ve 4 (1939).

(5) Ş. Kurgan : İzahlı eski metinler antolojisi. Ankara 1943. 145—149. Bu konuda ayrıca bk. A. von Gabaln : "Die Sprache des Codex Cumanicus". Ph. Turc. Fundamenta. I. Wiesbaden 1959. 46—47; P. N. Boratav — İ. Başgöz : "Les Devinettes". aynı yer. II. Wiesbaden 1964. 86—87.

(6) Andreas Tietze : The Koman Riddles and Turkic Folklore. California 1966. xiv — 160 sa. "University of California Publ., Near Eastern Studies, vol. 8".

(7) A. Tietze'nin hazırladığını öğrendiğim Türk dünyası'nın bütün derlenmiş bilmecelerini bir araya getiren büyük külliyatını bir an önce yayımını beklediğimizi belirtmek isterim.

"Özergin, M.K. : Kuman - Kıpçak
Bilmeceleri Üzerindeki
Araştırmalar, TFA
Ocak, 1974, s. 296
sh. 6862-6865